

Summary

The evolution of the reception of the image of Kyiv in the work of the Ukrainian writer of the first third part of the XX century is followed in the article. The author of the publication pays his attention to the novel "City", which is thought to be the phenomenon in the sense of the city novel genre creation also the author depicts in his article such novels as "Littel dram", "Novel without title".

Keywords: urbanized sphere, reflection of the city, urban motives.

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ МОВОЗНАВСТВА

УДК 81'37:82.9

Тімоніна А.Ю.,
аспірантка,
Маріупольський державний університет

МІСЦЕ СИМВОЛУ СЕРЕД МОВЛЕННЄВИХ ЗАСОБІВ ХУДОЖНЬОЇ ВИРАЗНОСТІ

Проблема визначення символу в художній творчості з точки зору лінгвістики є практично недослідженою і відповідно досить актуальною. Втім у літературі накопичений різноманітний матеріал з проблеми символу, але в основному символи розглядаються в рамках дослідження більш широких філософських проблем (С. Аверінцев, Гегель, А.Ф. Лосєв, Е. Кассіер, Ф. Шеллінг, К.Г. Юнг та інші). Особлива увага приділялася проблемі розмежування символу з різноманітними формами естетичного вираження і семантичними категоріями.

Теоретичні дослідження символу і символіки у мовознавстві здійснювали, О.О. Потебня, О.Ф. Лосєв, Е. Селіп, Ю.М. Лотман, В.А. Маслова, М.П. Кочерган, Т.Г. Грушевицька, Н.Д. Арутюнова та ін. Вчені трактують символ як предмет або слово, що умовно виражає суть якого-небудь явища.

Сучасні науковці, які вивчають символ, приділяють увагу визначенню його місця в системі виражальних засобів, і перш за все приділяють увагу питанню про його співвідношення з тропами. Зауважимо, що під час виділення символу в художньому тексті необхідно відрізнити символ від його суміжних явищ, зокрема тропів.

Троп (від грец. *tropos* – поворот, оборот, мовний зворот) – “поняття поетики і стилістики, що позначає такі обороти, які засновані на вживанні слова або поєднання слів у переносному значенні і використовуються для посилення зображальності та виразності мовлення” [2, 520].

Як і будь-який троп, символ базується на перенесенні значення, але для тропу таке перенесення може бути лише індивідуально-авторським. Як тропу, так і символу характерна асоціативність, але в символі вона поринає в минуле. Троп характеризується наявністю авторських асоціацій, тому вони не завжди зрозумілі читачеві через його недостатній культурний рівень. Таким чином, “символ може бути тропом, але не всякий троп є символом” [11, 12].

На думку О.Ф. Лосєва, до символу належить те, що не є прямою даністю речі, але постає як принцип, що породжує [8]. Володіючи символом речі, ми володіємо нескінченною кількістю різних її відображень, які спроможні “висловити” цю річ з будь-якою точністю. Символ абсолютно закономірний і системний, він уповні відчутний, хоч його складають ірраціональні і трансцендентні величини. Утім, його природа не тільки не суперечить реалізму об'єктивного в людській свідомості, не тільки не заважає образному відображенню ірраціональних і трансцендентних величин дійсності з метою її системного вивчення й перетворення; але тільки завдяки цій природі символу перше й друге стає можливим [8, 14].

У мовознавстві символ порівнюється з такими тропами, як алегорія, метафора і метонімія. Розглянемо підходи до диференціації цих понять докладніше.

Алегорія є одним із різновидів тропів. Як для символу, так і для алегорії необхідна наявність будь-якого явища та його “ідейної образності” вважає М.О. Новікова [11, 13]. При цьому відбувається їх взаємне ототожнювання. Проте в алегорії тотожність вигадується, створюється штучно. Предмети, що ототожнюються, часто беруться довільно, в результаті абстрактна та конкретна сторони можуть бути зовсім не пов'язані між собою. Тобто номінативне та предметно-логічне значення поєднуються в алегорії. Один і той же предмет може виражати різні ідеї [11, 13].

В алегорії, за визначенням А.Ф. Лосєва, “явище” і “образ” так ототожнюються з “ідеєю”, що остання механічно слід за явищем, нічого не привносить нового. У символі “ідея” привносить нове в “образ”, і “образ” привносить нове, небувале в “ідею”.

Отже, на думку вченого, в алегорії “вид підведений під рід, який вважається несуттєвим, істотний тільки рід; в символі ж, незважаючи на те, що видове явище теж підводиться під якусь спільність, воно так само реально, як і ця спільність” [7, 138].

Символ – це матеріальне відображення чогось більшого, такого, що не називається прямо, а лише маєть автором на увазі. Однак подібна здатність висловлювати щось властива не тільки символам, а й іншим структурно-семантичним категоріям. З метою визначення специфіки даного поняття, Ф. Шеллінг зіставляв символ зі схемою і алегорією. При цьому він оперував універсальними філософськими категоріями загального та особливого. Ф. Шеллінг, зокрема, писав: “Той спосіб зображення, в якому загальне позначає особливе чи в якому особливе спостерігається через загальне, є схематизм. Той же спосіб зображення, в якому особливе означає загальну і в якому загальне спостерігається через особливе є алегорія. Синтез того й іншого, де ні загальне не позначає особливого, ні особливе спільного, але де і те й інше абсолютно єдині, є символ” [19, 106].

Зміст символу не можна дешифрувати простим зусиллям розуму, в нього треба “вжитися”, зауважує Ф. Шеллінг. Саме в цьому полягає принципова відмінність символу від алегорії: зміст символу не існує як якась раціональної формули, яку можна “вкласти” в образ і потім витягнути з образу. Співвідношення між тим, що означається і тим, що означає у символі є діалектичним співвідношенням тотожності у нетотожному: “<...> кожен образ повинен бути зрозумілий як те, що він є, і лише завдяки цьому він береться як те, що він означає” [19, 110].

Алегорії створюються свідомо, в той час як смисловій структурі символу властива динамічність, семантична референтність, що призводить до того, що його неможливо пояснити як однозначну логічну формулу. Більше того, сама інтерпретація виступає новою символічною формою, яка володіє потенціалом дешифрування.

А.В. Ледньов вважає, що символ і алегорія принципово протиставлені. Дослідник вважає, що “в алегорії предметний шар образу грає підлеглу роль, виступає як ілюстрація або уособлення якоїсь ідеї чи якості. Алегоричний образ – свого роду хитромудра маска, за якою вгадується суть” [6, 30].

На думку лінгвіста, алегорія передбачає однозначне розуміння в той час як символ завжди багатозначний. Основною відмінною ознакою символу від такого тропу, як алегорія, А.В. Ледньов називає “повноцінну значущість предметного плану символу, його матеріальну фактуру, чого немає і не може бути в алегорії” [6, 30].

На відміну від символу, алегоричний образ є елементарним засобом іносказання; алегорія застосовується до одного певного поняття або факту, її зв'язок з тим поняттям, що позначається умовний і однозначний. Однак є випадки, коли провести чітку межу між символом і алегорією неможливо [3].

З часом та більш частим вживанням алегорія може трансформуватися у символ. Наприклад, у народних піснях словосполучення “*хилиться берізка*” було алегорією на “*плаче дівчина*”. Але потім слово дівчина припинили використовувати, а “*берізка, що клониться*” стала сприйматися як символ дівчини. Символи – це не конкретні особи, вони є узагальненням. Символ має самостійне значення. Алегорії виникли у казках про тварин – від паралелізму, а потім перетворилися на символи, так *осел* став позначати дурних людей, *лисиця* – хитрих, *заєць* – боягузів. Звірі зображуються тільки для передачі людських відносин. На практиці буває досить важко розрізнити символ і алегорію.

Розглядаючи структуру символу і тропу, З.І. Хованська визначає символ як різновид особливого типу тропу – іносказання, виділення якого базується на розрізненні експліцитних значень слова (покладених в основу метафори і метонімії) та імпліцитних, що виникають за рахунок макроконтексту і мовної ситуації. “*Якщо в інших типах тропів, – пише вчена, – імпліцитні природження складають імпліцитну властивість, то в іносказанні вони складають його інваріантну характеристику, що дозволяє розглядати його як самостійний троп*” [17, 272]. Для символу, вважає дослідниця, суб'єктивний характер імпліцитних збільшень є одним з його найважливіших властивостей. На нашу думку імпліцитний характер іносказань, виділених З.І. Хованською, демонструє швидше за все їх протиставлення тропам (метафорі і метонімії), що мають експліцитну основу.

В.А. Маслова зауважує, що однією з важливих властивостей символу є його умотивованість, яка встановлюється між конкретним і абстрактним елементами символічного змісту. Умотивованість символу пояснюється аналогією, яка становить основу такої семантичної транспозиції (переносу), як метафора, метонімія і синекдоха [10, 100–101].

Між метафорою та символом є деякі відмінності: стабільність значення символу, збереження предметного значення символу, тривалість існування. Метафора okazіональна й утворюється лише в конкретному тексті, а символ походить з давнини, і тому він не такий мінливий [11, 15].

В основі метафори і символу лежить образ. Образ – джерело основних семіотичних понять, структура яких створюється взаємодією (органічних або конвенціональних) принципово різних планів – плану виразу (що означає) і плану змісту (що значить). Метафора допомагає відтворити образ, не даний у досвіді. Інтуїтивне відчуття схожості грає величезну роль у практичному мисленні, що визначає поведінку людини, і воно не може не відобразитися в повсякденній мові. Ми думаємо, що знаємо що-небудь про самі речі, коли говоримо про дерева, фарби, сніг і кольори; на самій же справі ми володіємо лише метафорами речей, які абсолютно не відповідають їх первинним ествам. Метафору можна представити, як впорядкований феномен символів, певну інтенцію [15].

Ми розглядаємо метафору як семантичну одиницю, яка має у своїй структурі не менше двох лексем: “Продавати **кота в мішку**”, “Щоб пізнати чоловіка, треба з ним **мішок солі з’їсти**”. Символ, з нашої точки зору, зазвичай, представлений однією лексевою “Боятися **вовка, то й в ліс не ходити**”, “Краще на волі **на вітці, ніж у неволі в золотій клітці**”, “У дитини заболить **пальчик, а в мамі серце**”. Значення у метафорі є стійким, воно прямо співвідноситься зі словом, в результаті чого відбувається злиття двох значень в одне. У символі ці значення співіснують окремо, і зв’язок між ними мотивований слабкіше.

Один з початкових етапів конструювання індивідуального авторського міфу – це “спостереження” метафор, “прислуховування” до них, тлумачення і розуміння їх змісту. Причому досвід проведення такого роду занять дає підстави припустити, що у творчому процесі взаємодії з метафоричними образами актуалізується та рефлектується саме той ціннісно-смысловий рівень, який реально й потенційно значимий для даної особистості. На думку О.Ф. Лосєва, трансформація художніх метафор в авторські символи є творчим процесом, що просуває особистість до більш глибокого розуміння світу й самої себе [8].

Основним соціально-психологічним механізмом актуалізації етнокультурного потенціалу особистості є символізація, тобто трансформація індивідуальних метафор у символи. Символізація охоплює процес емоційно-інтуїтивного сприйняття індивідом створеної попередніми поколіннями образної інформації [20].

На думку С. Лангер, будь-яка символізація містить два елементи – контекст і новизну (вербальну чи психологічну). Новизна – це те, на чому автор прагне наголосити, чи те, що він особливо воліє відобразити. Для цього він скористається будь-яким словом, що здасться йому доречним. Воно може бути або влучним, або невизначеним, або навіть щойно винайденим; контекст, у який автор спонтанно вводить цю мовну метафору, модифікує її і виявляє саме те, що вона означає насправді [5].

Як відомо, метафора – один з основних засобів пізнання об'єктів дійсності, їх найменування, синтезування художніх образів і породження нових значень. Здатність прийняти як буквально, так і поетичне формулювання будь-якої ідеї виробляється в процесі осягнення метафор і перетворення їх у символи. Плутиана форми і змісту, яка характеризує символотворчість, призводить до розладнання впорядкованого дискурсивного розуму, але це на даному етапі є виправданою і необхідною. Трансформація метафор у символи дає змогу відкрити міфологічний простір, у якому людина може більш глибоко пізнати своє Я, вважає С. Лангер. Символ – це образ, який є узагальненим утіленням, представником інших (як правило, багатоманітних) образів, явищ, відносин або понять. Зауважимо, що слід приділити особливу увагу символам, які здатні позначати речі і явища, як інструментам осягнення та запам'ятовування цих речей і явищ. “Символічні образи – готові інструменти для вичленювання понять з потоку вражень. Вони створюють наші первинні абстракції, є нашими спонтанними втіленнями загальних ідей” [5, 131].

Що ж стосується трансформації метафор у символи, то цей процес на сьогодні вивчено недостатньо і саме це обумовлює актуальність даного питання. На погляд О.В. Яремчук, він пов'язаний з образно-художнім розробленням метафор. Усім добре відомо, що таке *крутий характер, золоті руки, срібне волосся, залізна воля, чорна заздрість, зелена молодь, білі вірші* тощо. Метафоричність цих словосполучень очевидна, але разом з тим вона потенційно може набувати образно-художнього розроблення. Особливо якщо переломлюється крізь призму “індивідуальних умов” розуміння предметності окремою творчою особистістю. У цьому випадку виникає образ-символ, який розгортає перед нами цілісний символічний сюжет, сценарій внутрішньої драми автора, в якому зазвичай вдається “прочитати” індивідуальний потенціал самореалізації автора [20]. У цьому випадку можна говорити про метафоричність символу.

Проте відмінність символу і метафори, думається, пов'язана зі специфікою формування та функціонування у мовленні. Так Н.Д. Арутюнова вказує на те, що “якщо перехід від образу до метафори викликаний семантичними (тобто внутрішньомовними) потребами і турботами, то перехід до символу найчастіше визначається факторами екстралінгвістичного порядку” [1, 25]. При цьому метафора, вважає дослідник, виконує, як правило, характеризуючу (предикативну) функцію, символ – дейктичну [1, 24]. Крім того, дослідник звертає увагу на те, що метафору зазвичай відносять до конкретного суб'єкта, і це утримує її в межах значень, прямо або побічно пов'язаних з дійсністю. Символ, навпаки, легко долає “земне тяжіння”. Саме символ виражає “відчуття замежованості”. У метафори інше, більш “земне” завдання. Вона покликана створити такий образ об'єкта, який би розкрив його латентну сутність. Метафора поглиблює розуміння реальності, символ веде за її межі [1, 25].

При такому підході символ виступає як “безпосереднє відображення символіки речей”, а метафора і символ “можуть бути розмежовані залежно від того, чи отримує слово нове значення або нове значення одержує предмет” [12, 60].

Отже, будь-яке слово в контексті художнього твору здатне стати символом, якщо позначається їм реалія набуває символічної значущості.

Досліджуючи спільні та відмінні риси між символом та метонімією, визначимо, що метонімія – художній засіб, в якому слова зближуються за суміжністю між того, що позначається та того, що позначає. На прикладі прислів'їв і приказок можна простежити поняття метонімії: *“Язык мій – ворог мій, наперед розуму промовляє”*, *“Очі бояться, а руки роблять”*, *“В порожнім череві музики грають”*, *“У владики два язики: одним бога хвалити, другим людей дурити”*, *“Далеко видить око, а розум глибоко”*, *“Далі свого носа нічого не бачить”*, *“В чужім оці тріску бачить, а в своїм і поліна не заміча”*. У цих прислів'ях замість цілого вживається позначення його частини – людину і людські якості замінюють дії і стани *“язику”*, *“очей”*, *“руки”*, *“череву”*. Частина і ціле багато в чому нероздільні і сприймаються як художній прийом – метонімічне перенесення.

Метонімія, як яскравий символічний троп, залишається категорією описовою. Вона створює і підсилює зорово відчутне подання, виступаючи при цьому засобом непрямої характеристики явища.

О.С. Кубрякова проводить думку про те, що метонімія лежить в основі механізму створення знака і символу. В акті семіозису спочатку відбирається якась структура знання, яка потім може відтворити у свідомості не тільки відповідні предмети і явища, але і всю асоційовану з ними інформацію. Виходить, що вербальні символи, присвоєні даній структурі, *“утримують”* ці відомості у свідомості в сильно редукованому та спрощеному вигляді, що пов'язано з тим, що оперувати такими метонімічними позначеннями у свідомості набагато легше, ніж викликати з пам'яті всі відомості, які стоять за цими символами. Іншими словами, структури знання редукуються до певного мінімуму, здатного активізувати багато подій, пов'язаних зі знаком структури знання в залежності від потреб дискурсу [4].

Метонімія може бути символічною, в цьому разі розуміння релігійних і культурних символів виступає як результат переробки людського досвіду.

Символ має свій власний механізм втілення. Розглядаючи відмінність між метонімією та символом, зазначимо, що у процесі формування символу в художньому тексті відкрито висловлюється форма, тобто не тільки знаки, але й прямий або метафорично явний сенс то відсторонюється глибоким ефектом (символічним змістом), то співіснує при ньому як підрядних елемент.

М.Г. Сльозкіна, вважає, що символ не є тропом, тому що на перший план у ньому виступає референтний аспект, а не семантичний (як у тропі); позначувана за допомогою референтного аспекту реалія має значущість не тільки сама по собі, але і як вираження загальної ідеї. У своєму дослідженні М.Г. Сльозкіна довела, що *“подвійна значимість втілюється в особливостях семантичної структури символу, заснованої на синтезі двох значень (предметного й абстрактного), який несе в собі загальну ідею, тому відмітною властивістю слова-символу є вмотивованість – відношення між конкретним і абстрактним елементом його змісту”* [13, 10].

Основоположник структуралізму Ф. де Соссюр, також виділяв вмотивованість значень як одну з властивостей символу. В основі символу, на його думку, лежить “уподібнення понять (значень) на основі спільності їх семантичних ознак, завдяки чому можливе перенесення імені конкретного, приватного поняття (значення) на абстрактне, загальне” [14, 101].

Сучасні дослідники символу також роблять акцент на слабкому прояві в ньому мотиваційних відносин між тим, що означається і тим, що означає та визначають символ як “будь-який матеріальний предмет, що сприймається чуттєво, який заміщає собою в інформаційному плані ідеальний об'єкт (чуттєвий або концептуальний) і пов'язаний з ним конвенціональним зв'язком, що заснований “на збігу асоціацій, що викликаються символом і символізованим об'єктом” [16, 134]. Саме асоціативна вмотивованість відносин між конкретним і абстрактним елементами змісту є важливою властивістю символу, оскільки саме через символ “людське мислення постійно виробляє сходження від конкретного до абстрактного і від абстрактного до конкретного, пізнаючи глибинні сенси речей” [18, 180].

Спираючись на дослідження зазначених вище вчених, ми також дотримуємося думки, що символ не є тропом. Символ – більш важкий об'єкт для ідентифікації в порівнянні з метафорою і метонімічним переносом. Мабуть, суть поетичного символу полягає в тому, що слово в цілому і його значення, які не пов'язані конкретними поняттєвими й образними зв'язками з класами однорідних об'єктів і явищ, все-таки їх позначають. Символ може позначати багато таких класів, його поняттєвий, тобто узагальнюючий діапазон, вельми широкий.

Отже, слово-символ відрізняється від тропів, по-перше, синтезом абстрактного і конкретного значень, по-друге, асоціативною вмотивованістю цих значень, по-третє, глибиною того образу, який він характеризує.

Література

1. Арутюнова Н. Д. Теория метафоры / Н. Д. Арутюнова. – М., 1990. – С. 1–45.
2. Большой энциклопедический словарь : языкознание / [гл. ред. В. Н. Ярцева]. – М., 1998. – 684 с.
3. Квятковский А. Поэтический словарь / А. Квятковский. – М., 1966.
4. Кубрякова О. С. Роль словотвору та похідного слова в обробці знання / О. С. Кубрякова // Мова і знання. – М. : Мови слов'янської культури, 2004. – С. 390–458.
5. Лангер С. Философия в новом ключе : исследование символики разума, ритуала и искусства / С. Лангер ; [пер. с англ.]. – М. : Республика, 2000. – 287 с.
6. Леднев А. В. Русский символизм / А. В. Леднев // Русская литература серебряного века. – М., 1997. – С. 27–37.
7. Лосев А. Ф. Знак, символ, миф / А. Ф. Лосев. – М., 1982. – С. 3–154.
8. Лосев А. Ф. Проблема символа и реалистическое искусство / А. Ф. Лосев. – М. : Искусство, 1976. – 367 с.
9. Лотман Ю. М. Символ в системе культуры / Ю. М. Лотман // Ученые записки Тартуского гос. ун-та. – Тарту, 1989. – Вып. 754 : труды по знаковым системам. – С. 10–21.
10. Маслова В. А. Введение в лингвокультурологию / В. А. Маслова. М. : Наследие, 1997. – 208 с.
11. Новикова М. А. Символика в художественном тексте : символика пространства / М. А. Новикова, И. Шама. – Запорожье : Вергил, 1996. – 231 с.

12. Осипов Б. И. Метафора и символ (терминологический аспект) / Б. И. Осипов // Человек, культура, слово : мифопоэтика древняя и современная. – Омск, 1994. – С. 45–70.
13. Слезкина М. Г. Семантика и символика прилагательного желтый в русском языке (в семасиологическом и ономазиологических аспектах) : автореф. дисс. ... канд. филол. наук / М. Г. Слезкина. – Екатеринбург, 2005. – 22 с.
14. Соссюр де Ф. Труды по языкознанию / Ф. де Соссюр. – М., 1977. – С. 10–120.
15. Спічак О. Е. Роль метафори в екзистенції символу / О. Е. Спічак // Філософські дослідження : збірник наукових праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. – Луганськ, 2009. – Випуск № 10. – 260 с.
16. Хмелева А. П. Интерпретация художественного символа / А. П. Хмелева // Проблема интерпретации в истории науки и философии : сб. науч. трудов. – Новосибирск, 1985. – С. 134–145.
17. Хованская З. И. Принципы анализа художественной речи и литературного произведения / З. И. Хованская. – Саратов, 1975. – 370 с.
18. Шелестюк Е. В. О диалектике устойчивости и изменчивости концепта и символа / Е. В. Шелестюк // Язык, культура, коммуникация : материалы международной научной конференции. – Челябинск, 2004. – С. 178–186.
19. Шеллинг Ф. Философия искусства / Ф. Шеллинг. – М. : Мысль, 1966. – 496 с.
20. Яремчук О. В. Індивідуальна авторська міфотворчість суб'єкта в культурі / О. В. Яремчук // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави : зб. наук. праць. – К., 2009. – Вип. 9. – С. 261–270.

Анотація

Статтю присвячено вивченню символу як засобу увиразнення мовлення. Визначаючи той факт, що символ зазвичай співвідноситься з тропами, проведено аналіз теоретичних джерел з метою узагальнення різноманітних підходів щодо визначення місця символу серед інших засобів художньої виразності. Розглянуто наступні питання: символ і алегорія, символ і метафора, символ і метонімія.

Ключові слова: засоби художньої виразності, троп, символ, метафора, метонімія, алегорія.

Аннотация

Статья посвящена символу как средству художественной выразительности. Учитывая тот факт, что символ обычно соотносится с тропами, проведен анализ теоретических источников с целью обобщения разнообразных подходов относительно определения места символа среди средств художественной выразительности. Рассмотрены вопросы: символ и аллюзия, символ и метафора, символ и метонимия.

Ключевые слова: средства художественной выразительности, троп, символ, метафора, метонимия, аллегория.

Summary

The given article deals with the study of symbol as a kind of expressive means of the language. Pointing out the fact that symbol can be correlated with the tropes, the analysis of theoretical literature was held with the aim to generalize different approaches to define the place of symbol among the other stylistic expressive means. The following questions are under discussion: symbol and allegory, symbol and metaphor, symbol and metonymy.

Keywords: expressive means, trope, symbol, metaphor, metonymy, allegory.